

Динікова Л.Ш., Тільняк Н.В.

УДК 002.2 (477.75)

ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЕТНОСУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ

Кінець XIX–початок XX ст. – складний період в історії Криму і національної освіти й культури кримськотатарського народу. Це період пробудження після сторічного «сну». Це був час, який вимагав прискореного розвитку національної просвіти, школи, педагогічної думки й культурної взаємодії народів, що добре розумів І. Гаспринський і намагався реалізувати в практичній діяльності.

Світогляд, суспільно-політичні й педагогічні погляди І. Гаспринського формувалися в складних і суперечливих умовах суспільного життя Росії другої половини XIX століття. Тому й сам І. Гаспринський був своєрідним дзеркалом свого суперечливого часу. Без сумніву, він був видатною особистістю своєї епохи, тому що його свідома й активна суспільно-педагогічна діяльність розгорнулася в період останньої чверті XIX ст.

Друкарське слово було найдієвішим способом поширення джадидистських ідей серед тюрко-мусульманських народів (І. Гаспринський був ідеологом джадидизму (від арабського – усул-і-джадид – новий метод), який виник у другій половині XIX століття і активно функціонував серед татарських діячів культури). Але ще більш впливовим чинником була художня література. Тим паче, що літературні образи могли більш яскраво відобразити негативні та позитивні якості того чи іншого соціального явища. Традиційно художнє слово серед мусульманських народів було дуже поширеним і вважалося високим мистецтвом.

Суспільну значимість мали художні тексти, які публікувалися в газеті «Терджиман» (10 квітня 1883 р. вийшов перший номер кримськотатарської газети, що надовго визначила шляхи розвитку кримськотатарської громади і її культури) – рупорі оновлення (джадидизму) в ісламській уммі Російської імперії кінця XIX–початку XX ст.

Необхідно звернути особливу увагу на твір, який опубліковано під назвою «Французькі листи» під авторством «Молли Аббаса Франсові». Загальновідомо, що цим псевдонімом користувався лідер джадидизму Ісмаїл Гаспринський. Таким чином він намагався внести в середину ісламської умми свої просвітницькі, суспільні і реформаторські ідеї, зокрема і в культуру.

В умовах сучасної інтеграції України до європейської спільноти, що відкриває перед нашою державою шлях до демократизації суспільства, модернізації економіки, соціального розвитку, ідеї І. Гаспринського щодо синтезу оновленого ісламу з найвищими науково-технічними досягненнями європейської цивілізації звучать особливо актуально.

У романі «Французькі листи» І. Гаспринський сформулював своє ставлення до питань сучасності, яке поділяли його однодумці. Тут можна наочно побачити ставлення джадидистів до цивілізаційних розбіжностей, які існували на той час між етнічними культурами.

І. Гаспринський прагнув показати своїм одновірцям негативні боки суспільного життя мусульман кінця XIX ст. Він пропонував звернути увагу на цивілізаційні досягнення західноєвропейських країн. Але як європейська техногенна, так і азіатська ісламська цивілізації в існуючому вигляді не влаштували його. Саме тому І. Гаспринський запропонував власне бачення розв'язання багатьох соціально-цивілізаційних завдань.

Стержнем бачення І. Гаспринським шляхів оновлення були насамперед проблеми освіти, суспільного оновлення і емансипації мусульманських жінок. Через посередництво художніх творів І. Гаспринський прагне показати прагматичні особливості розвитку мусульманства.

Головним героєм «Французьких листів» був уродженець Ташкента Молла Аббас Франсові. Він народився, виховувався і отримав освіту в одному із центрів азійсько-мусульманської цивілізації. Незабаром Молла Аббас Франсові вирішив відвідати країни «Френкестану» («Європи»). Таким чином, йому вдалося познайомитися із західнохристиянською цивілізацією. Попри всі переваги науково-технічного розвитку, він залишився незадоволеним, тому що постала проблема: збереження релігійної духовності або шлях науково-технічного прогресу

Для реального сприйняття азійсько-мусульманської–європейсько-християнської–європейсько-мусульманської цивілізації І. Гаспринський активно критикував і аналізував ситуацію, яка склалася на кінець XIX ст. у Туркестані та Західній Європі. Окремі сюжети мали дидактичний і просвітницький характер.

Безумовно, потрібно було насамперед звернути увагу на аналіз стану сучасних йому мусульманських суспільств. У художніх творах І. Гаспринського вони описані доволі критично, але без знування та висміювання. Під час перебування Молли Аббаса Франсові в таємній країні Дар-ель-Рахат нищівній критиці тамтешніх мусульман піддався традиційний туркестанський спосіб життя. Передусім це торкалося питань освіти і культури.

У романі І. Гаспринський суворо критикує систему навчання і виховання, що була характерною для країн мусульманського Сходу. З неприхованим смутком автор пригадав про минулу велич самаркандських монархів, що вирізнялися освіченістю, мудрістю і любов'ю до науки. Поступово релігійний клерикалізм витіснив багато наук, які не відповідали догматичному уявленню фанатичного духівництва. Мусульманські країни Сходу опинилися в глибокій науковій та інтелектуальній кризі. Клерикалізм стверджував, що науки розбещують свідомість віруючих. Це призвело до того, що в навчальних закладах, що загрузли в схоластиці, стали викладати дисципліни виключно богословсько-юридичного циклу. Звіди були вилучені науки, що становили гордість мусульманської цивілізації періоду Халіфату.

Сама система навчання століттями не змінювалася і вимагала величезних і часто непотрібних зусиль учнів. За більш ніж десять років навчання учень медресе міг оволодіти початковими знаннями арабської та персидської граматики, логікою і тлумаченням Корану.

Зрозуміло, що І. Гаспринський та його однодумці джадидисти розуміли необхідність етичного й естетичного навчання в релігійному контексті, щоденну потребу вивчення основ шариату і мусульманського богослов'я. Але вони виступали проти винятковості цих знань з-поміж природних, гуманітарних й інших світських наук. Вони навіть стверджували, що зупинка в інтелектуальному розвитку, вилучення світських наук із навчальних закладів прямо суперечить основним положенням ісламського віровчення. Більше того, відмова від наукових контактів з «іновірцями» призвела не до очищення суспільного та духовного життя, а до маргіналізації мусульман на узбіччі цивілізації. Вони розуміли, що при збереженні катастрофічної ситуації, що склалася, настане економічна криза, яка призведе до суспільного колапсу.

Таким чином, джадидисти проводили думку, що занепад просвітництва і знищення світської науки стали одними з основних чинників деградації мусульманського суспільства кінця XIX ст. Негайне реформування системи народної освіти, отримання якісних знань у західних навчальних закладах могли не тільки зберегти ісламську цивілізацію, але й перетворити її на могутній політичний, культурний і економічний світовий складник.

Важливим суспільним питанням, що хвилювало мусульманську інтелігенцію XIX ст., було ставлення до європейської науково-технічної цивілізації. Вони були змушені визнати, що азійський аграрний Схід істотно відставав від європейського індустріального Заходу.

Національно-свідома інтелігенція розуміла, що традиційне ісламське віровчення опинилося в полоні у схоластики і загрузло в клерикалізмі, релігійна думка перебувала в занепаді. Вона відчувала необхідність як збереження традиційної мусульманської духовності, так і руху шляхом наукового та промислового прогресу. В іншому випадку ісламський Схід виявиться остаточно і безповоротно під контролем християнського Заходу.

Мусульманські оновленці не відкидали прогресивних досягнень Європи та прагнули їх сприйняти. Проте вони розуміли, що стан духовності західного зразка не тільки відрізнявся прагматизмом, але й був абсолютно неприйнятним для мусульманської громади. Необхідно було спробувати хоча б синтезувати традиційне ісламське віровчення і спосіб життя з науково-індустріальними досягненнями та рівнем побутової культури християнської цивілізації.

Як вже згадувалося, стан освіти та суспільного життя у всіх сучасних мусульманських країнах не задовольняв прогресивно мислячих громадянських діячів тюркських народів. Показовим був приклад багатой і впливової європейської цивілізації, де були очевидними великі просвітницькі, економічні та культурні успіхи європейців. Головний герой не тільки був вражений досягненнями науково-технічного прогресу, але і до певної міри навіть відчував своєрідний комплекс неповноцінності.

Уся структура народної освіти та виховання в європейських країнах була чітко продумана, структурована та результативна. Саме там були придумані ясла для дітей малозабезпечених батьків. Всіма рівнями народної освіти керували на державному рівні. А для тих людей, які з певних причин не змогли вчитися, створювалися добродійні навчальні заклади – «недільні школи».

Навіть головний герой твору Молла Аббас Франсові за рекомендацією професора А. Вамбери почав вчитися в Парижі. Вивчаючи історію, він ознайомився з минулим, почав розуміти сучасність і трохи уявляти перспективи розвитку в майбутньому. Географія у викладанні європейських вчителів познайомила його з народами, країнами і їх щоденним життям. Курси фізики і хімії сформували правильне уявлення про

ество і дію багатьох речей і про причини багатьох явищ, які здавалися колись темними, нез'ясовними. Слухаючи лекції з політекономії, Молла Аббас Франсові зрозумів закони виробництва, торгівлі та накопичення багатства. Вивчаючи мови, він стає асистентом професора з джигатайського говору [3]. Взагалі він підкреслював, що пізнав і зрозумів багато нового, дивного. Зрозумів, яким неуком був до цього

Такий стан речей у справі народної освіти І. Гаспринський пояснював тим, що саме європейцям вдалося «цілком освоїти» основи ісламських догматів. Більше того, власне Молла Аббас Франсові був переконаний, що вони це запозичили з Корану, мусульманського шариату і практики стародавнього ісламського життя. Він доводив це твердженням, що загальне і безкоштовне навчання є однією з основ мусульманського віровчення.

У Європі головний герой знайомиться з великою культурою. Чимало речей він не розуміє, наприклад, театр в Одесі. Але багато досягнень цивілізації викликали в нього непідроблене захоплення.

Під час перебування у Відні Моллу Аббаса Франсові дуже здивував стан інфраструктури міста та готельної справи в Австрії. Подеколи він відверто захоплювався способом життя пересічних європейців. Його вразило багатство лісів і полів Росії, але те ж саме в Німеччині привело його в ще більше захоплення. Кожна ділянка землі була оброблена, ліси чистісінькі, будиночки охайні та добротні. Європейці робили це, за висловлюванням мандрівника, високо цінуючи й оберігаючи дари Божі. Або, скажімо, у Франції Молла Аббас Франсові дивувався з місцевих сіл. Йому здавалося, що вони були схожі на цілі міста. Принаймні, в рідному Туркестані він зустрічав не дуже багато таких міст з населенням у кілька тисяч. Що стосується побуту, то мандрівник з натхненням розказував про розкішні магазини, кафе, «шосовані вулиці», прекрасні будинки тощо. В Парижі він дивувався грандіозною архітектурою, ринками, що приголомшували уяву бездоганим порядком, вулицями без пилуки, на яких після дощу немає бруду.

Серед соціальних питань, якими захоплювалися знайомі з європейською цивілізацією джадидисти, була організація добродійності, права і рівень освіти жінок, судова і пенітенціарна система. Але найбільше вражав розвиток науки та техніки Європи. Як правило, типові уявлення тюрко-мусульман про стан науки і техніки в Європі мали забобонний підтекст. Так, Молла Аббас Франсові стверджував, що на його батьківщині, в рідному Туркестані, ортодоксальні мусульмани взагалі говорили, що френки (жителі вигаданої країни Франкестан) – шайтани і чаклуни.

Науково-технічні досягнення Заходу для Молли Аббаса Франсові були переконливими. Він сприймав їх як складову частину цивілізації, яку, до речі, було б корисно використовувати у власних країнах мусульманам. Молла Аббас Франсові, у властивих мусульманам виразах, підкреслював, що йому доводилося їздити не на верблюдах, а залізницею. Йому було пояснено, що великі плоди яблунь і надої молока в Європі стали можливі тільки за використання високотехнологічного виробництва. Цього всього, поза сумнівом, було досягнуто завдяки розвитку науки.

Важливим з погляду мусульманських оновленців були і питання розвитку економіки. Головного героя роману «Французькі листи» вразило функціонування і влаштування біржі. І це було захопленням не тільки людини, яка побачила, якими сумами крутять фінансові магнати. І. Гаспринський через призму художнього твору давав зрозуміти читачам, що виключно праця і продумана економічна політика здатні змінити, а головне збагатити, суспільство, його культурні надбання зокрема. Не наявність золота визначає розвинуту економіку, а реалізація якісних товарів на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Але вся європейська цивілізація також не задовольняла І. Гаспринського і його однодумців. Вони вважали, що цей шлях розвитку суспільства теж має ряд важливих і принципових недоліків. Думки джадидистів з критикою європейської цивілізації І. Гаспринський вклав у уста жителя країни шейха Джеляла Магрібі, якого Молла Аббас Франсові зустрів у Франції. На думку цього героя твору, європейська цивілізація, яка захопила молодого туркестанця, це тільки показний бік життя. Він вважав, що рівень будь-якої цивілізації має одне принципове мірило. На його думку, це сума достатку і щастя пересічних людей. Власне європейська цивілізація була порівняно молодою і більш розвинутою, ніж еллінська і романська. Але вона настільки ж далека від своїх справжніх завдань, як і її попередниці. Таким чином, європейська цивілізація фактично влила в нові форми стару суть. Мудрий шейх Джелял Магрібі помітив і звернув увагу Молли Аббаса Франсові на те, що сучасний європеєць був відносно не більш щасливий, ніж стародавній римлянин, хоча і володів більшими життєвими ресурсами.

Великі успіхи у сфері науки, дивовижний індустріальний розвиток, про що не могли мріяти в стародавні часи, дали можливість Європі зовні здаватися абсолютно новою. Але щастя людям не додавалося. І в старовину, і в сучасній європейській цивілізації люди прагнули лише особистого добробуту, чого вимагала власна «тваринна природа». Пересічним європейцем керувала тільки «корисливість». Його діяльність, мета й етичні норми були наглухо прикріплені до «корисливості» й оберталися навколо неї. Але, як відомо, не вся «корисливість» мала справедливую підоснову. Тому європейська цивілізація, якщо не спричинила, то розвинула численні екстремістські організації – різні «секти протестантів», яких там називали соціалістами й анархістами. Ці останні, на думку мудрого старого, готові привести людство до ще більших нещасть.

Блиск і шум Європи ґрунтувалися на колосальному науково-технічному прогресі. В усьому іншому європейці недалеко пішли від стародавніх людей.

Шейх Джелял Магрібі сподівався, що майбутнє відкриє людям інші, більш широкі горизонти і кращі форми життя. Народи, що стоять в науковому і технічному розвитку на більш низькому рівні, ніж європейські, мають у них вчитися. Їм потрібно використовувати досвід і помилки для прогресу в кращому напрямі для створення кращих форм життя і людських відносин.

Поза сумнівом, для російських тюрків – читачів «Терджимана» – подібний шлях соціального розвитку мусульманського суспільства, ісламської цивілізації був принципово неприйнятним. Виявляється, справа полягала навіть не в релігійних, етнографічних, побутових або культурних відмінностях азіатів-мусульман і європейців-християн. У певних формах вони могли бути сприйняті одновірцями Молли Аббаса Франсові. В європейській цивілізації був відсутній стрижень «справедливості», щоб бути прогресивною моделлю для наслідування. Таким чином, на думку автора, науково-технічна цивілізація без духовності мала невеликі шанси для безболісного впровадження в ісламську умму кінця XIX ст.

Розуміючи незадоволеність станом цивілізації сучасних східно-мусульманських і західно-християнських народів, І. Гаспринський і його однодумці висунули на загальне обговорення проблему створення реформованого співтовариства народів, що сповідували іслам. Воно мало увібрати в себе всі досягнення попередніх цивілізацій і стати своєрідним, хоча і утопічним, зразком. Ці ідеї були сформульовані з великим виховним і дидактичним навантаженням.

У фантастичному жанрі, властивому стилю мандрівників, що вчиняли паломництво до святих місць Мекки і Медіни, Молла Аббас Франсові продовжував описувати власні подорожі. Зацікавившись іспанськими пам'ятками мусульмансько-мавританської культури, він опинився в гренадському палаці Аль-Гамбра. З нього вів потаємний хід у фантастичну Країну Спокою (Дар-ель-Рахат).

Десятки та сотні років цивілізація мусульман, які врятувалися від іспанців, розвивалася окремо від інших країн. Їй вдалося не тільки гідно облаштуватися на новій батьківщині, але й розвинути науку і техніку. Саме це дало змогу дар-ель-рахатцям зробити великі науково-технічні відкриття, жити повноцінно, заможно та гідно.

Величезна працьовитість, злагоджена суспільна організація, упровадження досягнень інженерно-технічної думки, самосвідомість і високі моральні принципи не тільки зберегли невелику мусульманську спільноту, але й дали можливість перетворити природні незручності на користь. Після будівництва власних будинків люди споруджували мечеті, щоб виховувати у своїх нащадків високоетичну релігійність, зберігати мораль ісламу. Крім того, пропагувалися медресе, щоб парубки і дівчата не тільки були вихованими, але й опанували необхідні знання, могли їх поглиблювати і розвивати. Дар-ель-рахатці побудували і стаціонарну лікарню, щоб мати можливість стежити за здоров'ям співвітчизників. Використання і розвиток високих технологій дали змогу створити могутню сільськогосподарську базу, яка забезпечувала мусульман країни необхідними продуктами і поставила їх добробут на доволі високий рівень.

Через кілька десятиріч динамічно розвинена країна створила навіть свої Збори Учених. Там щотижня збиралися всі улеми для проведення наукових дискусій і експериментів. Спеціальні секретарі занотовували результати, і, таким чином, наука в Дар-ель-Рахаті не тільки зберігалася, але й розвивалася.

За формою ця утопічна держава була монархією. Її керівниками були благородні еміри династії Сіді Муси. За весь час правдивого та розумного правління країною вони слугували еталоном любові до праці, високих моральних якостей і просвітництва. Величезна пошана та любов народу Дар-ель-Рахату проявилася у будівництві за суспільний рахунок ошатного палацу для еміра.

Молла Аббас Франсові на власні очі бачив дар-ель-рахатського еміра Алі. Це була красива людина, яка випромінювала добро і привітність. Емір мав усі якості ідеального монарха. Мандрівник Туркестану мимовільно порівняв його з відомим кокандським владикою – жакливім Худояр ханом. Безумовно, моральні принципи були не на користь останнього, хоча традиційно використовувалися шанобливі промови.

Монархічна влада обмежувалася меджісом (радою). В разі неможливості ухвалення одноосібного рішення справа передавалася на розгляд радників. Головним управлінським принципом був шаріат і здоровий глузд віруючих.

У Дар-ель-Рахаті як країні ортодоксально мусульманській не існувало соціального розшарування. Там люди вирізнялися тільки природними талантами, уміннями або сумою набутих знань і професійної майстерності. Економічні умови склалися таким чином, що чим більше добросовісною і працелюбною була людина, тим більше в неї було шансів одержувати життєві блага.

Судочинство здійснювала структура, яка називалася «Баб-ель-Хукук» («Двері закону»). Її очолював кадій і відповідальний секретар. До речі, найтяжчим злочином, який суворо карався законами держави, була брехня. Брехун опинявся у в'язниці, але його там не зачіняли. Він бачив тисячі людей, але не міг з ними спілкуватися. Кара полягала в спокутуванні й загальному бойкоті.

Жінки мали власних кадіїв на чолі з самою принцесою, власну правову систему на чолі з вищим судовим меджісом, де розглядалися і вирішувалися їхні справи. У випадку якщо справа велася між людьми різної статі й розглядалася загалом, то рішення кадія-чоловіка передавалося на додатковий розгляд кадію-жінці. Якщо вона не затверджувала таке рішення, то справа передавалася на розгляд іншому кадію.

У деяких спадкових, сімейних і шлюбних справах все вирішувалося справедливо, під наглядом жіночої юридичної служби. Це свідчило про високі моральні якості й етичні принципи, які існували в дар-ель-рахатській цивілізації, і про шанобливе ставлення до жінки.

Країна, яку відвідав Молла Аббас Франсові, складалася зі столичного міста і сорока сіл. Місто Саадет було вкрите павутиною широких зацементованих вулиць, уздовж яких тяглися мозаїчні тротуари. За візерунковими ґратами, які обмежували тротуари, виднілися квітники та сади. Саме там були будинки жителів міста. На думку Молли Аббаса Франсові, столиця не нагадувала собою ні Європу, ні Азію, тому що там не було ані велетенських будинків Заходу, ані напівзруйнованих халуп і бруду Сходу. Місто вирізнялося своєрідністю, красою, чистотою і простором. У Саадеті існував центральний залізничний

вокзал у мавританському стилі, мечеті, державні та громадські будівлі, мармурові лазні й ринкова площа, на якій розташовувався «караван-сарай» і розмістився поважний гість із Туркестану.

На ринку міста Саадет Молла Аббас Франсові помітив одноманітність товарів. Більшість торгівців продавали продукти харчування і сільськогосподарські товари. Дехто з них реалізовував і мануфактурні товари, коштовності. Як грошова готівка використовувалися яскраво-червоні кружечки з державною печаткою і підписами трьох кадіїв-скарбників номіналом в один, половину і чверть динара. Такий стан торгівлі був викликаний тим, що країна не мала зовнішньої торгівлі, а внутрішня повністю задовольняла потреби жителів Дар-ель-Рахату.

Сільські будинки також розміщувалися всередині великих садів на рівній відстані один від одного і відносно центральної площі. На ній стояли мечеть, обрамлена двома рядами пальм, місцева школа і будинок громадських зборів. Дороги вимощені, конструкції будівель розроблені з урахуванням природних і кліматичних особливостей країни.

Моллі Аббасу Франсові показали звичайні сільські початкові навчальні заклади дар-ель-рахатських селян. Зовні це була красива, висока кам'яна будівля поблизу мечеті. Її кімнати були світлими. В одній із них містилася доволі велика бібліотека з солідним книжковим фондом і моделями навчальних посібників.

Виявилось, що в мектебе, яке показали Моллі Аббасу Франсові, на різних відділеннях навчалися хлопчики і дівчатка від 8 до 12 років. Термін навчання становив чотири роки. Діти вчилися писати, читати, рахувати і, звичайно ж, вивчали віровчення. Хлопчики до того ж опановували знання основ сільського господарства і ремесел разом із хімією і фізикою. Дівчаткам до основного курсу додавали домогосподарство, рукоділля і основи медицини в межах, достатніх для майбутніх господинь і матерів. Мектебе мало власну ферму і ремісничі класи, розміщені за межами села.

У країні існував і вищий навчальний заклад – медресе. Воно розміщувалося за містом у глибині прекрасного саду. Це була чудова, з витонченою архітектурою велика двоповерхова будівля, що складалася з кількох корпусів і флігелів. У складі медресе функціонували три факультети: богословсько-філософський, фізико-технічний і соціально-економічний. Високоосвічена професура вела лекції, навчаючи студентів як технічним, так і гуманітарним наукам. Це свідчило про те, що освіта, заснована на досягненнях людства, мала модливість бурхливого розвитку і цікавила мусульманську інтелігенцію кінця XIX ст.

Однією з проблем реформування суспільства було питання соціального стану жінок у мусульманській уммі. Їй також було відведено достатньо місця на сторінках роману «Французькі листи».

Жінки Дар-ель-Рахату були не тільки добре виховані, але й інтелектуально розвинені та високоосвічені. Вони вирізнялися глибокою мораллю, добротою і релігійністю, цінували мистецтво. Разом із тим дівчата і жінки мали значні цивільні та конфесійні права.

Взагалі в Дар-ель-Рахаті чоловіки і жінки були рівними в правах і обов'язках. Спільна діяльність і життя регулювалися вільним договором вільного з вільною. Там не купували дружину, не видавали її заміж, а чоловік і дружина самі домовлялися жити разом.

Для вступу до шлюбу складався спеціальний контракт, де скрупульозно зазначалася інформація про вік, спадкові або інфекційні захворювання, наголошувалися права й обов'язки сторін. У більшості випадків жінка була співвласницею майна, нажитого спільно з чоловіком. Таким чином, мусульманки мали всю повноту юридичних і реальних прав у цій прекрасній країні.

Дар-ель-рахатський емір Алі мав тільки одну дружину – принцесу Хатідже. Вона брала активну участь у громадській справах, що стосувалися жіночих прав у країні. Принцеса керувала особливим відомством, яке займалося справами виховання, освіти, праці та прав жінок-мусульманок.

Бабуся правлячого еміра Зегра-ханум була еталоном громадянки. Вона заснувала вищу жіночу школу й інститут вихователек. Ці навчальні заклади виховували для суспільства високоморальних людей, навчених помічниць, підготовлених матерів і дбайливих господинь. Її перу належала чудова збірка високопоетичних віршів і фундаментальний філософський трактат, присвячений життєво важливим питанням. Це було вчення про діяльність і роль жінки в мусульманському суспільстві.

Усі жінки цієї країни мали прекрасну освіту. Традиційно вони опановували медичні та педагогічні спеціальності, а це приносило суспільству велику користь. Таким чином, у науковій і соціальній сфері вони були рівні з чоловіками.

Повною несподіванкою для Молли Аббаса Франсові стало ставлення дар-ель-рахатців до мистецтва. Вони вважали, що музику, яка налаштовує людину на негативні дії, безумовно, треба засуджувати. Але, в той самий час, якщо вона є способом вираження глибоких благородних почуттів людської душі, то вона не може не вважатися високим мистецтвом. На їхню думку, добра пісня могла б стати половиною молитви.

Понад усе, звичайно ж, Моллу Аббаса Франсові вразив рівень науково-технічного прогресу в Дар-ель-Рахаті. Він не тільки не поступався європейському, а подеколи і перевершував його. Мандрівника здивувало широке впровадження в повсякденне життя тамтешніми мусульманами європейських науково-технічних досягнень. Цілком буденним було використання в побуті телефону, інкубатора, електричних ліхтарів і електротранспорту, що зв'язував усі населені пункти країни зі столицею. Виявляється, вночі освітлювалися не тільки будинки і вулиці, а й узагалі вся країна. В Дар-ель-Рахаті виготовлявся папір, функціонувала друкарня, друкувалися книги та видавалася власна газета «Майбуття». Крім того, в країні існувала власна поштова служба і багато іншого, що дуже дивувало Моллу Аббаса Франсові.

Очевидно, понад усе серед науково-технічних чудасій фантастичної країни мандрівника з Туркестану вразив величезний стіл зі скла і кришталю на мармурових ніжках. У ньому відображалася вся країна, і емір міг безпосередньо спостерігати за своєю державою. Це був винахід місцевих інженерів, які змогли створити складну систему оптичних приладів і дзеркал.

Науково-технічні винаходи були доволі буденною справою для працелюбних мусульман Дар-ель-Рахата. І. Гаспринський у творі навів кілька прикладів того, як високий рівень освіти та науки може плідно слугувати людству. Він використовував приклади з різних галузей науки і доводив читачам газети гостру необхідність оволодіння світськими знаннями. Молла Аббас Франсові познайомився з досягненнями дар-ель-рахатських мусульман у галузях будівельної інженерії, хімії і медицини. Вони були звичайними для європейця, але дивними для сучасних туркестанців і мали вплинути на них.

Рівень розвитку гуманітарних наук у Дар-ель-Рахаті був теж доволі високий. Про стан політологічних прогнозів свідчила книга Ібн Мервана «Припущення і Передбачення», яку можна було взяти в міській бібліотеці. Вона, на здивування Молли Аббаса Франсові, більш ніж на сто років передбачала зміни політичного розвитку ряду середньоазіатських держав. Його співбесідники стверджували, що можна вивчити положення окремого народу, його сусідів у зв'язку з минулим. А після аналізу низки фактів можна зробити відповідний прогноз як на найближче, так і на віддалене майбутнє.

Виявилось, що в житті народів і держав діють певні закони, певний порядок. Якщо навчитися їх використовувати, то можна з великим ступенем імовірності передбачати рух народу або країни вперед або назад. Безумовно, похибки могли бути, але головні висновки все одно будуть правильними.

У «Французьких листах» І. Гаспринський доводив можливість не тільки співіснування, але й взаємодоповнення світських і релігійних наук. Ці думки були вкладені у уста все того ж шейха Джеляла Магрібі. Цей шановний ель-рахатець-відзначав, що Молла Аббас Франсові дещо знав про «Книгу Божественного Одкровення», маючи на увазі «Коран». Але, на його думку, ташкентець (як і читачі) абсолютно не знали про «Книгу Божественних Діань». Це не було святотатством. Жителі Дар-ель-Рахату за її допомогою здійснювали корисні справи, а за Кораном молилися і творили намаз. Шейх Джелял Магрібі розказував Моллі Аббасу Франсові про те, що «Книга Божественних Діань» усюди розкрита. Потрібно тільки хотіти й уміти її прочитати. Її сторінки неосяжні, маленькі крапки та риски її букв можна порівняти з горами і морями. Вона – сукупність Природи, яку створило Божество. Вивчення природи, її сил і законів може дати людині знання, необхідні для життя за основами та наказами Корану, і показати шляхи до порятунку в майбутньому житті. З одного боку, Коран указує на те, як і коли потрібно молитися, вчить, що добре, а що погано. З другого боку, «Книга Божественних Діань» розказує, як і коли трудитися, як вирощувати дерева і худобу, що є корисним, а що шкідливим для людини. Таким чином, «Книга Божественного Одкровення» – Слово Аллаха, а «Книга Божественних Діань» – справа Всевишнього.

Необхідно відзначити, що І. Гаспринський у творі «Французькі листи» проводив думку, що тільки у взаємодії світських знань, що забезпечують використання природних можливостей, з релігійними, які мають величезне етико-дидактичне значення, можна досягти певних цивілізаційних успіхів. Наука і релігія можуть не тільки співіснувати, але й мають взаємно доповнювати одна одну на шляху досягнення досконалого та високорозвинутого суспільства. В ньому письменник виступив як мислитель, що побудував власну концепцію розвитку мусульманського суспільства. По суті, він став провідником прогресивних тенденцій серед тюркської інтелігенції країни, яка болісно шукала шляхи виходу з духовної, економічної і соціальної кризи. І. Гаспринський погодився, що суспільство, в якому опинилося мусульманство, є могутнім чинником, що уповільнює прогресивний розвиток. З іншого боку, його не задовольняла і європейська цивілізація, що динамічно розвивалася по науково-технічному шляху, з її бездуховністю і прагматизмом. І. Гаспринський запропонував симбіоз мусульманської духовності з європейськими технічними досягненнями.

Таким чином, необхідно сказати, що цікаві соціологічні конструкції І. Гаспринського є досягненням кримськотатарської громадської думки кінця XIX ст. Їх громадську значимість можна зіставити з творчістю видатних мислителів того часу – Мухаммада Абдо, Шигабутдіна Марджані та Джамалютдіна аль Афгані.

Джерела та література:

1. Гаспринский И. Французские письма / И. Гаспринский. – Симферополь : Доля, 2003. – 222 с.
2. Дыникова Л. Ш. Публицистика и издательское дело в романе И. Гаспринского «Французские письма» / Л. Ш. Дыникова // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 73. – С. 238-242.
3. Аблаев Э. А. И. Гаспринский – гуманист, просвитель, педагог / Э. А. Аблаев. – Ташкент : Фан, 1991. – 166 с.
4. Ганкевич В. Великий кримськотатарський просвітитель. К истории создания и развития периодических изданий Исмаила Гаспринского / В. Ганкевич // Брега Тавриды. – 1995. – № 1.